

НЕРІВНІСТЬ У ДОХОДАХ: СТАН І МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ НЕГАТИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

*Л. М. Черенко,
кандидат економічних наук,
завідувач відділу Інституту
демографії та соціальних досліджень НАН України*

Проблема нерівності в доходах є однією з основних як в економічних, так і соціальних дослідженнях, а питання щодо необхідності існування нерівності і в якій мірі – одним з найбільш дискусійних. Ця проблема особливо актуалізується за трансформаційних процесів у суспільстві, коли кардинально змінюються пріоритети державної політики й триває перерозподіл накопиченого суспільного майна.

Дослідженню нерівності доходів присвячено ряд наукових праць відомих зарубіжних вчених (Арнольд Дж. Хейденхеймер, Сімон Кузнец, Герхард Ленскі, Петер Флора, Сара Коннолі, Алістер Мунро, Франц Крауз, Л.Харольд та інші). На жаль, в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, ця проблема ще мало досліджена через низку об'єктивних обставин. По-перше, трансформаційні процеси в українському суспільстві почалися відносно недавно. Не було й вітчизняного досвіду щодо вивчення проблеми нерівності. Крім того, специфіка перехідного періоду зумовлює посилення розшарування населення за рівнем доходів під впливом різних, часом непередбачуваних чинників, а отже, досвід розвинутих країн часто виявляється непридатним. По-друге, для серйозних наукових досліджень даної проблеми необхідно мати масштабний статистичний матеріал, нагромадження якого потребує більш тривалого періоду.

За часів СРСР розшарування населення за доходами хоч і було, але не глибоке. В більшості колишніх радянських республік коефіцієнт Джині був одним з найнижчих у світі. Перехід від планової економіки до ринкових механізмів господарювання неминуче мав призвести до зростання нерівності в доходах. Причому нерівність мала зростати відповідно до того, як доходи починали відображати індивідуальну продуктивність та трудові затрати. Але зміни, що відбулися, мали непередбачуваний характер і вказували на зростання нерівності за рахунок цілого ряду факторів.

Сьогодні Україна належить до країн з досить високими показниками диференціації населення за рівнем добробуту, перебуваючи на одному рівні з іншими країнами Східної Європи. Порівняно з країнами Центральної Європи Україна має дещо вищий показник такого розшарування – коефіцієнт Джині становить 30% проти 25 у Чехії, Угорщині та Словенії [1]

Тенденція посилення поляризації доходів населення України продовжувалася до 2002 року (протягом 1999 – 2001 років коефіцієнт Джині підвищувався, хоча і досить повільно – з 28,5 до 30,3%)¹. У 2002 році цей показник практично залишався на тому ж рівні (30,0%), але його загальна динаміка свідчить про існування тенденції до подальшого зростання нерівності в доходах.

Поглиблення розшарування за визначений період буде ще відчутнішим, якщо досліджувати розрив у доходах між найбагатшими і найбіднішими групами населення. Якщо у 1999 році середні сукупні витрати² представників верхнього децилю (10% найбагатшого населення) перевищували аналогічний показник нижнього децилю (10% найбіднішого населення) у 5,7 раза, то у 2002 році цей розрив збільшився до 6,3 раза. Отже, процес розшарування не уповільнився, а продовжував наростати.

При цьому слід зауважити, що становище найбіднішого населення (представників нижнього децилю) за останні 4 роки поліпшилося – рівень реального споживання за період 1999 – 2002 років³ (у цінах 1999 року) зріс на 3,2%. Але порівняно з найбагатшим населенням це зростання було незначним – відповідний показник по 10-му децилю становив 12,9%. Найістотніше підвищення доходів спостерігалось саме у верхніх децилях, а бідне населення найменше відчуло позитивний вплив економічного зростання в країні.

Отже, в Україні продовжується процес розшарування населення за рівнем матеріального добробуту. До того ж, наведені дані щодо нерівності, очевидно, є заниженими, оскільки обстеження умов життя домогосподарств в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, об'єктивно не охоплює найбільш заможне населення.

Можна припустити, що масштаби розшарування насправді значно більші, оскільки є певний прошарок населення з дуже високими доходами. Так, за даними Державної податкової адміністрації, у 2001 році доходи від 500 тис. до 1 млн. гривень на рік мали 185 тис. осіб, або майже 4% всього населення [2]. Дані обстеження за той же рік не включають жодного випадку отримання таких доходів.

Зростання нерівності в Україні було викликано, перш за все, посиленням диференціації в оплаті праці (в тому числі і в незареєстрованому секторі), а також підвищенням ролі інших трудових доходів у бюджеті населення, таких, як прибутки від підприємницької діяльності та самозайнятості. За 1999 – 2002 роки внесок оплати праці офіційного сектору в формування нерівності зріс з 20,9 до 32,6%, а внесок у загальне розшарування надходжень від підприємницької та самостійної трудової діяльності – відповідно з 2,4 до 3,3%.

Крім того, Україна належить до групи країн перехідного періоду (поряд з Росією, Болгарією), в яких нерівність значною мірою посилювалася наявністю доходу, не пов'язаного з трудовою діяльністю, – доходи від здачі в оренду і продажу майна, допомога від родичів тощо.

Важливу вирівнювальну роль для пом'якшення наслідків зростання нерівності мали відіграти державні трансферти і податки. На жаль, в Україні трансферти були здебільшого нейтральними, а інколи фактично сприяли зростанню нерівності.

Протягом перехідного періоду специфічними супровідними ознаками зростання нерівності доходів в Україні стали:

- значні масштаби незареєстрованих доходів (їх висока питома вага у загальних доходах по країні в цілому; наявність незареєстрованих доходів у переважній більшості населення);

¹ Тут і далі всі розрахунки в роботі здійснено особисто автором за базою даних обстеження умов життя домогосподарств, що проводиться Держкомстатом України на постійній основі.

² Децильний розподіл здійснено за показником сукупних витрат в розрахунку на умовну особу, де використано шкалу еквівалентності 1;0,7;0,7.

³ Реальне споживання розраховано як сукупні еквівалентні витрати у цінах 1999 року.

- поява незначного прошарку дуже заможних людей, чії доходи практично не враховуються в статистичних джерелах;
- зниження ролі трудових надходжень, особливо від найманої праці, в формуванні доходів населення;
- низька ефективність перерозподільних механізмів.

Посилення нерівності відбувається за умов, коли дуже повільно розвиваються ринкові механізми, зокрема, низькими темпами зростає підприємництво, практично не розвивається ринок цінних паперів. За період 1999–2002 років питома вага надходжень від підприємницької та самостійної трудової діяльності в сукупних доходах населення зростала з 2,7 до 3,3%, а доходи від операцій з нерухомістю та цінними паперами – відповідно з 0,2 до 0,9%. З цього можна зробити висновок, що зростання нерівності зумовлене переважно не ринковими перетвореннями, а іншими чинниками, тобто розшарування йде здебільшого не за рахунок розбіжностей в трудозатратах і індивідуальних здібностях.

У такій ситуації особливого значення набуває державна політика як у сфері загальнодержавного регулювання, так і безпосередньо в процесах перерозподілу доходів через соціальні трансферти. Нині можна констатувати, що зусилля держави, спрямовані на регулювання доходів, були в основному неієвими і не дали бажаного ефекту.

В чому ж полягає причина низької ефективності державної політики по вирівнюванню доходів? Насамперед, це хронічне відставання реформ системи соціального захисту від трансформаційних процесів в економіці впродовж 1990-х років. Система соціального захисту на початку реформ виявилася непристосованою до нових економічних умов, а процеси її перебудови відбувалися надто повільно і непослідовно.

Що ж до системи соціальної допомоги, то поступовий перехід до адресних виплат розпочався лише у другій половині 1990-х років з програми житлових субсидій, а адресну допомогу бідному населенню почали виплачувати лише з 1999 року. Численна група категорійних видів допомоги та масштабна і розгалужена система пільг зводили нанівець всі спроби вплинути на зростання нерівності в доходах. Більше того, практично всі соціальні трансферти посилювали нерівність у доходах. Пенсія як основний трансферт у 2002 році склала 10,1% загальної нерівності⁴ порівняно з 5,8% у 2000 році. І хоча за цей час значно підвищилася роль пенсій у ресурсах населення (з 11,4 до 17,4%)⁵, зростання нерівності за рахунок трансфертів не можна вважати позитивним. У розвинутих країнах трансферти традиційно виконують функцію вирівнювання доходів.

Помітний вклад у формування нерівності внесли пільги. І хоча протягом 1999 – 2001 років вклад пільг у загальне розшарування (коефіцієнт Джині) скоротився з 2,5 до 1,7%, вони продовжували відігравати певну роль у формуванні нерівності, і вже в 2002 році цей показник підвищився до 1,9%. Таким чином, подальше зволікання з реформуванням системи пільг може посилити необґрунтовану нерівність в доходах. Цьому сприяли не лише пільги, а й адресні соціальні виплати. Так, внесок субсидій на оплату житлово-комунальних послуг у загальне розшарування становив 0,4%. Незважаючи на незначний відсоток, роль цього трансферту в нерівності мала стабільний характер, хоча його призначення полягало саме у згладжуванні негативних диспропорцій.

Загалом розподіл надходжень від пільг та субсидій свідчить не на користь згладжування нерівності. Якщо в структурі сукупних доходів першого квінтилу (20% найбільшого

⁴ Йдеться про вклад в коефіцієнт Джині, який вимірює нерівність доходів. Розраховано за методикою Джині-Тейла.

⁵ Питома вага пенсій у сукупних витратах населення. Вважається, що розмір сукупних витрат визначає рівень сукупних доходів населення. Отже, опосередковано ці показники можна вважати часткою пенсій в сукупних доходах населення.

населення) у 2002 році вони та субсидії становили 2,1%, то у доходах 20% найбагатшого населення – 2,8%. Така тенденція тривала протягом 1999 – 2002 років, тобто малозабезпечене населення отримувало найменшу вигоду від функціонування системи пілг та субсидій не тільки в абсолютному, а й у відносному вимірах.

Єдиним соціальним трансфертом, який почав позитивно впливати на зменшення розшарування, стали допомоги. У 2002 році вперше внесок соціальних допомог у формування коефіцієнта Джині був від'ємним. Отже, можна припустити, що допомога малозабезпеченим сім'ям стала більш масштабною та адресною, і тим самим переважила категорійні види виплат, що традиційно посилювали нерівність. Але при цьому трансферти у вигляді соціальної допомоги все ж таки потрапляють до 20% найбагатшого населення і становлять у структурі їх доходів 0,8%.

Основною перешкодою для регулювання нерівності є значні масштаби незареєстрованих доходів. Незважаючи на помітне їх зниження в сукупних витратах населення (з 24,0% у 1999 році до 9,9% у 2002 році), вони і досі залишаються найбільш значущими у формуванні нерівності. Якщо оплата праці, отримана в офіційному секторі, складає 32,6% загального розшарування (при питомій вазі в сукупних витратах 39,5%), то незареєстровані доходи – відповідно формують 33,6% нерівності (при питомій вазі в сукупних витратах 9,9%).

Незареєстровані доходи не тільки знижують податкові надходження, а й руйнують систему соціального захисту, зводячи до мінімуму ефект від адресної допомоги бідному населенню. Крім того, наявність незареєстрованих доходів порушує принцип соціальної справедливості при розподілі адресних трансфертів, підриваючи довіру населення до держави.

Таким чином, політика вирівнювання доходів в Україні має серйозні проблеми і потребує кардинальної перебудови. Пошук шляхів до подолання негативних тенденцій є однією з найбільш актуальних проблем на сучасному етапі розвитку країни, коли нарізла необхідність виправлення помилок перехідного періоду, зокрема у сфері розподілу доходів.

Поглиблення нерівності в доходах у країнах з перехідною економікою, до яких належить і Україна, значною мірою відображає позитивні зміни щодо сприяння зростанню індивідуальної продуктивності. Це результат розвитку ринкових механізмів і створення відповідних умов для того, щоб дохід кожної людини визначався затраченими зусиллями.

Однак існує межа, за якою зростання поляризації доходів важко пояснити різницею в продуктивності або в індивідуальних здібностях людини. Значне та необґрунтоване розшарування населення за доходами не тільки знижує ефективність зусиль у по боротьбі з бідністю, викликає соціальне напруження в суспільстві, а й може стати перешкодою на шляху до економічного зростання. Отже, необхідно визначити поріг, за яким поляризація доходів перестає бути позитивним чинником соціально-економічного розвитку країни.

По-перше, поглиблення нерівності створює значний розкид інтересів, що може стати перешкодою для розробки ефективної державної політики. По-друге, основна економічна проблема нерівності в умовах недосконалого ринку капіталу полягає у звуженні інвестиційних можливостей та зниженні стимулів для позичальників, що неминуче справляє негативний вплив на темпи економічного росту. Крім того, високий ступінь нерівності може призвести до макроекономічної нестабільності.

Соціальні наслідки надмірного розшарування суспільства за рівнем доходів можуть бути не менш серйозними. Як показують дослідження зарубіжних вчених, значне та необґрунтоване зростання нерівності корелює з погіршенням здоров'я населення країни та зростанням показників смертності. Також проблема надмірної нерівності пов'язана з такими явищами, як соціальне виключення, зниження довіри до держави та неповноцінне функціонування механізму демократії.

Крім очевидних практичних причин, проблема нерівності заслуговує на увагу з погляду ціннісних орієнтирів – дотримання принципу соціальної справедливості та підвищення рівня суспільного добробуту. Нові підходи до розуміння моделі економічної політики, напрацьовані в світі впродовж останнього десятиріччя, свідчать про те, що немає потреби робити вибір між соціальною справедливістю і економічним зростанням, оскільки перерозподіл матеріальних благ може сприяти розвитку економіки.

Перехід від вищого ступеня нерівності до нижчого не відбувається автоматично. Навіть з подоланням негативних тенденцій, що посилюють розшарування (таких, як неповнота та низька конкурентність ринку; викривлена політика стосовно ринкових механізмів; корупція в державних органах), зниження необґрунтованої нерівності перехідного періоду не зникне саме по собі. Існуючі нині негативні елементи нерівності можуть вкоренитися і здійснити такий вплив на розвиток державних інституцій та формування державної політики, наслідки якого буде важко нейтралізувати в майбутньому.

Проблема скорочення нерівності має враховувати такі основні аспекти:

- якщо розшарування зумовлене тільки різницею в трудозатратах, то втручання держави з метою вирівнювання доходів може підірвати стимули і знизити мотивацію, що буде мати негативні наслідки для суспільного добробуту;
- якщо нерівність зумовлена не лише мірою зусиль, а й різницею в характеристиках людей (стать, національність, соціальне походження тощо), тоді проблема якісно змінюється. Введення особливих заходів для захисту вразливих груп населення може не створювати проблеми стимулів.

Держава може позитивно вплинути на згладжування економічної нерівності, що виникла в перебігу перехідного періоду, але традиційні дії можуть мати зворотній ефект. Так, до класичних помилок державної політики зі зниження нерівності можна віднести: надмірне регулювання та ліцензування; вибіркоче пільгове кредитування; захист окремих політичних чи ділових інтересів за рахунок широких верств населення.

Намагання держави скоротити розрив у доходах за допомогою популістських кроків (масштабні програми субсидій, прогресивні шкали оподаткування, жорсткі обмеження у сфері трудового законодавства) можуть, скоріше за все, дати зворотній результат. Про це свідчить досвід багатьох латиноамериканських країн, які протягом десятиріч намагалися зменшити вкорінений розрив у доходах за допомогою вищезгаданих популістських заходів, а домоглися лише зворотного ефекту.

Державна політика може бути ефективною тільки тоді, коли вона будується на розумінні природи нерівності та її причин. В Україні проблема нерівності значною мірою пов'язана з помилками державної політики та неефективним просуванням реформ, спрямованих на послаблення олігархічних та корумпованих структур, які виникли на ранніх етапах переходу до ринку. Отже, заходи політики щодо зниження бідності та нерівності мають бути узгоджені з політичною реформою та зусиллями з розбудови громадянського суспільства.

Виваженою економічною політикою можна досягти певних успіхів в усуненні негативних складових розшарування і поліпшенні картини розподілу доходів. Що ж конкретно можна зробити для скорочення нерівності з огляду на обмеження політичного характеру? В першу чергу, враховуючи фактори, що вплинули на зниження зайнятості і доходів в офіційному секторі, необхідно: усунути надмірне регулювання, ліцензування та інші джерела викривлення ринків продукції; скоригувати кредитну політику і політику фінансового сектору; сформувати дієвий ринок робочої сили. Ці елементи перш за все необхідні для підтримання темпів економічного зростання, але вони також мають позитивно вплинути на ситуацію з розподілом доходів.

Крім того, можна безпосередньо вплинути на розподіл доходів шляхом:

- підвищення доходів найбідніших верств населення через зростання заробітної плати цих груп та сприяння їх працевлаштуванню;
- відновлення і подальшого вдосконалення соціальних послуг, які забезпечує держава через суспільні фонди споживання; при цьому обов'язковою умовою є прозорість і підзвітність при встановленні пріоритетів у сфері бюджетних витрат, контроль за доступністю і якістю соціальних послуг;
- підвищення ефективності фіскальної політики.

Для посилення дієвості політики розподілу доходів (поряд з невідпинним проведенням економічних та соціальних реформ) необхідно в першу чергу впроваджувати заходи, спрямовані на набуття та підвищення кваліфікації працівників з невисоким рівнем освіти та представників маргінальних груп. Особливої уваги потребує проблема вирівнювання регіональних диспропорцій як важливого фактора формування необґрунтованої нерівності доходів.

З метою скорочення впливу негативних складових на формування нерівності в доходах необхідно:

- створення прозорих та ефективних ринків продукції, оскільки існуюча в Україні антиконкурентна політика, надмірне ліцензування та регулювання, масштабна корупція утруднюють доступ на ринок нових приватних підприємств і розширення вже існуючих;
- розширення фінансових ринків, оскільки недостатня розвиненість кредитної системи, нерівність у доступі до кредитів для підприємств різної форми власності та для окремих приватних підприємств гальмують функціонування ринкових механізмів;
- збільшення доходів найбіднішого населення шляхом реформ на ринку праці. Підвищення стандартів оплати праці, насамперед, дасть змогу вивести зі складу бідних працююче населення. Крім того, окремим напрямом є навчання та перенавчання найбідніших груп населення для збільшення шансів знайти роботу для безробітних та підвищення особистого рівня оплати праці для працюючих;
- застосування заходів перерозподільної фіскальної політики.

Висновки. Проведене дослідження показало, що в Україні продовжується процес розшарування населення за доходами. Причому посилення нерівності відбувається здебільшого не за рахунок розвитку ринкових засад, а внаслідок невваженої державної політики і певних викривлень перехідного періоду.

Досі державне втручання не мало позитивного впливу на вирівнювання доходів і подолання необґрунтованої економічними факторами нерівності. Подальше очікування і затримка конкретних дій з боку держави може призвести не тільки до поглиблення нерівності, а й до вкорінення негативних складових розшарування, породжених перехідним періодом.

Джерела

1. *Обратить* реформи на благо всех и каждого: Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии. — Вашингтон, О.К.: Всемирный банк. — 2001. — С. 387 — 399.
2. *Послання* Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році”. — С. 106.